

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

(GEMDER)

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı:2
Aralık-2022

MAKALE BİLGİLERİ

Bireysel ve Toplumsal Ahlak Anlayışı

(Platon ve Farabi Karşılaştırılması)

Individual and Social Morality
(Comparison of Plato and Farabi)

Bu Makale, Iğdır Üniversitesi LEE’de Doç. Dr. Emel Sünter danışmanlığında hazırlanan “*Bireysel ve Toplumsal Ahlak Anlayışında Platon ve Farabi Karşılaştırılması*” başlıklı Yüksek Lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

YAZAR

Ahmet KIZILKURT

ahmetkizilkurt@gmail.com

Orcid: 0000-0003-1642-6105

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 20.11.2022

Makale Kabul Tarihi: 06.12.2022

Sayfa Aralığı: 338-361

Öz: Ahlak kavramının ve ahlak anlayışının anlatımında antik Yunan ve Türk İslam felsefelerinin en önemli filozofları olan Platon ve Farabi'nin rolleri oldukça önemlidir. Her iki filozof ahlak kavramını iyi, erdem ve mutluluk üzerine temellendirmişlerdir. Platon, erdemi tanımlarken bireyin ruhunun üç parçadan oluştuğunu ifade eder. Kendisinin Genlik Diyalogları'nda erdemi bilgiye bağlamaktadır. Daha sonra ise erdemi yeniden gözden geçirerek aralarındaki sınırların belirlenmesi kanaatine varmıştır. Bunu yaparken erdemin akıl ve bilgi ile ilgisinin olduğunu savunmuştur. Ancak bu şekilde mutluluğa ulaşılabilirliğini ifade etmiştir. Fârâbî'nin ahlak felsefesinde en çok önem verdiği konu mutluluktur. Kendisi ahlak felsefesini mutluluk üzerine kurmuştur. Fârâbî'ye göre mutluluk, insanın farklı şeyler elde etmesi için değil yalnızca kendisi için istemiş olduğu iyiliktir. Çünkü insan, mutluluktan öte ulaşabileceği daha büyük bir şeye sahip değildir. Fârâbî, insanların davranış ve çabalarının en son amacının mutluluk olduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, Platon, Fârâbî, Toplum, Felsefe.

Abstract: The roles of Plato and Farabi, the most important philosophers of ancient Greek and Turkish Islamic philosophies, are very important in the expression of the concept of morality and moral understanding. Both philosophers based the concept of morality on good, virtue and happiness. Plato, while describing virtue, states that the soul of the individual consists of three parts. He connects virtue to knowledge in his *Amplitude Dialogues*. Afterwards, he reconsidered virtue and came to the conclusion that the boundaries between them should be determined. While doing this, he argued that virtue has something to do with reason and knowledge. He stated that only in this way happiness can be achieved. The most important issue in Fârâbî's moral philosophy is happiness. He built his moral philosophy on happiness. According to Fârâbî, happiness is the good that a person wishes only for himself, not for obtaining different things. Because man does not have anything greater than happiness that he can achieve. Farabi argues that the ultimate goal of people's behavior and efforts is happiness.

Keywords: Morality, Plato, Farabi, Society, Philosophy.

Giriş

Ahlâk felsefesini oluşturan temel kavramlar, ahlâki davranışlar ve eylemler, ahlâk kuralları, vicdan, sorumluluk ve görev duygusu, erdem, iyi niyet, iyilik ve kötülük gibi kavramları ifade eder. Geçmişten günümüze ahlâk eğitimi, birey ve fertlerin yanı sıra toplumlarından da en temel meselelerinden biri olmuştur. Ahlâk eğitimi, bireyin akıl ve duygu dünyası arasındaki düzenin ve uyumun sağlanmasına katkıda bulunur, bireyi her türlü kötü huydan, aşırıya kaçmaktan uzak tutarak erdemli bir birey olmasını sağlamaktadır. Ahlak eğitimi, toplumsal erdemlerin kazanılması, bilgiyi ve aydınlanmayı öğretmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Ahlâk felsefesinin temel kavramlarından birisi erdem kavramıdır. Erdem, daima iyi olma ve iyi ya da doğru eylemlerde bulunmaya yatkın olma halini ifade eder. Erdem kavramını felsefede ilk kullanan filozof Sokrates kabul edilmektedir. Sokrates'e göre erdem, kişinin kendine has ve uygun olanı yapabilmesine imkân veren yetkinliktir¹.

Filozof Sokrates'in öğrencisi Platon, ahlâkın temelini, üstün iyilik veya iyilik idesi olarak ifade etmiştir. Platon'a göre iyi idesi hem bilginin hem de doğruluğun kaynağıdır. İyi idesi, bilene bilme gücü verdiği gibi aynı zamanda bilgi nesnelere de kendi doğruluklarını verir. İyi idesi aynı zamanda doğruluğun ve bilginin de temelidir. Bilgi ve doğruluk kendi içerisinde güzel nesnelere sahip olsa da iyi idesi bilgi ve doğruluktan daha güzeldir. Bireyin hayattaki en büyük amacı iyi idesinin ardından gitmek olmasıdır. Birey ancak bu şekilde gerçek mutluluğa ulaşabilir. Nesnel dünyada ışığa hayat veren iyilik idesidir, ışığın yaratıcısı da

¹ Platon, *Menon* (Çev. Adnan Cemgil İstanbul: Remzi Yayınları, İstanbul 1989), 70.

O'dur. Bireyin kavrayabildiği dünyada aklın ve doğruluğun kaynağı iyi idesidir².

Bir diğer filozof Fârâbî ise bireyin en büyük ve önemli amacının hem yaşadığı dünyada hem de öbür dünyada sahip olunabilecek en büyük yetkinlik dediği mutluluğa ulaşması olduğunu ifade etmektedir. Farabi'ye göre mutluluk hem en büyük amaç hem de en büyük iyiliktir. Fakat mutluluk tesadüfî olarak kazanılmaz. İnsanlar mutluluğu ancak erdemlere sahip olarak kazanabilir. Bireyi mutluluk yoluna götüren erdemler ise ahlaki ve akli olarak ikiye kısıma ayrılır. Ahlaki erdem eğitimle, akli erdem ise öğretimle elde edilmektedir³.

Modern ve günümüz felsefesinde erdem, insani bir haslet ve meleke olarak anlamlandırılır. Spinoza'nın düşüncesine göre erdem, insanın kendi doğasından ortaya çıkmış özgü kanunlarla anlaşılıp bilinebilen bazı şeyleri hayata tatbik edebilme gücüne göre olmasıdır. Kant'a göre erdem, insanın içinde bulunduğu her türlü ahlâki durumlar ve bu durumlar içerisinde mücadele eden ahlâki niyettir⁴.

1.Ahlak Kavramı

Ahlâk, sözlük anlamı olarak “bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kurallarıdır”⁵ demektir. Felsefi olarak bakıldığında ise “toplumsal bir bilinç biçimi, toplumsal yaşamın tüm alanlarında insanların hal ve gidişini düzene koyan

² Platon, *Devlet* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980) 248.

³ Farabi, *Fusûlü'l-Medeni* (çev. Hanifi Özcan, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987) 61.

⁴ Ahmet Cevizci, “Erdem maddesi”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999)

⁵ Şükrü Haluk Akalın, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009) 43.

bir toplumsal kurumları ifade eden bir terimdir”⁶. Ahlâk, Arapça ‘da karakter, insan doğası ve huy gibi anlamlara gelen hulk kelimesinin çoğulu olup Türkçe’de hem ahlâk bilimini hem de ahlâk kurallarını karşılayan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın Batı dillerinde bilim anlamına gelen ahlâk ile kural anlamına gelen ahlâk, farklı kelimelerle karşılanmış ve bunlardan ilki için “etik”, ikincisi için ise “moral” kelimesi kullanılmıştır.⁷ Çoğunlukla ‘morale’ eş anlamlı olarak kullanılan ahlâk⁸ insanı ideal dava sahibi yapan, yaratılanlar içerisinde en şerefli kılan vasıflarındandır. İnsanı özgür ve bağımsız kılar. İnsanların insanlıkla alakalı işlerle meşgul olmasını sağlar. İnsanların eylemlerinde etkili olan ahlâk, insanın ve insanlığın en temel özellikleridir. Bundan dolayı çoğunlukla ahlâk, insan ve edebî kıyaslayan bir kavramdır.⁹

Bir felsefe dalı olan ahlâk, bir toplum içerisinde oluşan gelenek, görenek, örf, adet, bireyin ve toplumun değer yargılarını ve kanunlarla kuralların meydana getirdiği sistemi bir bütün olarak inceleyen bir kavramdır. Söz konusu bütün sistem, toplumdaki bireylerin, grupların veya toplumun doğru ya da yanlış olarak elde etmiş olduğu davranışları belirlemekte ve yönlendirmektedir. Sistemin bütünlüğünü sağlayan ve ahlâk biliminin incelediği başlıca konular:

1. İyi ve kötü ayrımının yapılması,
2. Doğru ve yanlışın ayırt edilmesi,
3. Bireyin yapması gereken ya da kendisinden yapılması beklenen eylem ve davranışların belirlenmesi,

⁶ Aziz Çalışlar, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991) 7.

⁷ Osman Elmalı, *Bertrand Russell’da Ahlâk Felsefesi* (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005), 9.

⁸ İsmail Fenni Ertuğrul, *Lugatçe-i Felsefe* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015) 269.

⁹ Dinçer Öztürk, *Tanzimat Edebiyatı’nda Kavram ve Tanım Tartışmaları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019) 117.

4. Bireyin yapmaması gereken y ada kendisinden yapmamasının beklendiği eylem ve davranışların belirlenmesidir¹⁰.

Bütün bu konular, ahlâk felsefesinin ya da ahlâk anlayışının tanımı içerisine girmektedir.

2. Bireysel Ahlak

İnsan hem düşünen hem de düşündüğü ile eylemde bulunabilen ve çevresi ile sürekli iletişimde olabilen melekelerle sahip bir varlıktır. Yani hem müessir hem de müteessirdir. İnsan sosyal bir varlık olması münasebetiyle yaşadığı toplum içerisindeki çevrenin bir parçasıdır. Toplumun fertleri toplumsal vahdeti gerçekleştirebilmeleri için ortaya koyacakları normların herkes tarafından kabul edilebilir olması lazımdır. Dolayısıyla ahlak kurallarının evrensel olmasının kaçınılmaz olduğunu söyleyebiliriz. Bu manada düşünüldüğünde insan iki uçlu algoritma mesabesinde. Çünkü bir taraftan içinde hayatını devam ettirdiği toplumun bir parçası iken diğer taraftan ise fizik ötesi âlemin en önemli muhatabıdır. Bundan dolayı kıymeti ölçülemeyecek durumdadır.

İslam düşüncesinde bireyin ahlakı ile erdemli davranışlar sergilemesi özdeş olan ifadelerdir. Erdemli olmanın dayanak noktası ise bilgi ile yakından alakalıdır. Bundan dolayı erdemli insanın aynı zamanda bilgili insan olduğu kanısına varmamızın mümkün olduğunu ifade edebiliriz. Erdemli insan bilgiye yönelen insandır. Erdemli kişinin bilgiye yönelmesinin mihenk noktasının iyilik ve kötülük kavramlarının bilinmesi ve buna göre amel etmesinin temel amaç olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bilgi sahibi olan insanın kasten kötü davranışlarda bulunacağını söylemek yanlış olur. Çünkü gerçek anlam da mutluluğu ulaşma yolunun bu olduğunu anlayacağı kanaatindeyiz.

¹⁰Coşkun Can Aktan, "Ahlâk ve Ahlâk Felsefesine Giriş", *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı 1, 2009, 38

3. Toplumsal Ahlak

Toplumsal ahlâk, toplum genelinde insanlar tarafından kabul edilmiş ve geçmişten beri tekrarlanarak yerleşmiş, gelenek, görenek, örf ve adetler haline gelmiş iyi tutum ve uygulamaları kapsayan bir kavramdır. İnsanların kendilerine göre yaşadıkları, kendilerine izlemek için rehber olarak kabul ettikleri ilkeler ya da kurallar toplamı toplumsal ahlâkın tanımı altına girer. Toplumsal ahlâk, bireylerin bir topluluğun üyesi olmaları için uymaları gereken kuralları gösterir.¹¹ Toplumsal ahlâkın, toplumu oluşturan temel kurum, ilke ve kurallar bütünü olduğunu ifade edebiliriz.¹²

Tecrübeler sonucunda elde edilen ahlâk kuralları, zamanla toplum içerisinde benimsenilir. Bu kurallar toplumda yaşayan fertlere bazı ödev ve sorumluluklar yükler ve bu sorumluluklarla mutlu bir toplum elde edilmeye çalışılır. Bunun bir benzerini hukuk kurallarında da görebiliriz. Hukuk kuralları insanı merkeze alarak toplumsal mutluluk ve huzura ulaşmayı hedefler.

İslam inancının koyduğu ahlâk kuralları, toplumdaki huzurun var olmasını ve buna bağlı olarak mutluluğun elde edilmesini amaçlar. İslam ahlâkı bireyin dışındakileri de önemser ve onlara değer vererek, onlarla iyi geçinmeyi ister. Doğruluk, yardımlaşmak ve dayanışmak, başkalarıyla iyi geçinmek, büyüklere hürmet, küçüklere şefkat, sıla-i rahim ve komşuluk ilişkileri İslam'ın kendi içinde barındırdığı toplumsal kurallardan bazılarıdır. Burada dikkate değer husus ise şudur, bu sayılan ilkelerin tamamı başkaları içindir.¹³ Bu değerlerin toplumun ahlaki oluşumunu meydana getiren ahlak değerler olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü insan ve top-

¹¹ Osman Pazarlı, *İslam'da Ahlâk* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980) 309.

¹² İsmail Erdoğan ve Enver Demirpolat, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi* (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019) 99.

¹³ Erdoğan-Demirpolat, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, 101.

lumun ahlaki değerleri bir bütün olarak görülmektedir. Bundan dolayı insan ve toplumun olduğu yerlerde ahlakında olması gerekmektedir. Ahlaki erdemleri yerine getirmenin hem insani hem de sosyal bir ihtiyaçtan kaynaklamasından dolayı da ahlaki değerlerin insanları bir araya getiren en önemli unsur olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.¹⁴

2. Platon'un Ahlak Anlayışı

2.1. İyilik ve Fazilet

Platon'un ahlak felsefesinin mefhumunda ahlak kavramının anlamı vardır. İlk eserlerine baktığımızda erdemın özünün ne olduğu üzerinde durduğunu görmekteyiz. Fakat ona göre erdem bilgidir. Daha geniş ifadeyle Erdem, tercih edilecek şeylerle, yerilen ve kaçınılması gereken şeyler hakkında bir bilgidir. Bu da insanın doğruyu, iyiyi bilmek ve ona göre davranışta bulunmak ile mümkündür. Çünkü erdemi bilen kişiler mutlu ve mesut olabilirler. Dolayısıyla erdemli kişinin hayatının her alanında erdemli olması muhakkaktır.¹⁵

İki türlü erdemden bahsedilebilir. Birincisi, gerçek erdemdir. İkinci ise geçici erdemdir. İkisi de birbirinden farklıdır. Gerçek ahlâk sahipleri sadece bilgili insanlardır. Özünü tanıyan, güzelin farkında olan insanlar hayatın her alanında erdemli ve huzurludurlar.¹⁶

Platonun düşüncesine göre herkes iyiyi ister. Çünkü mutluluk ancak faziletli olmakla ve iyiyi istemekle elde edilir. Bilgisizliğin neticesi ise kötü davranışlarda bulunmaya sebep olur. Erdeme

¹⁴ Ali Akdoğan, "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı:18, Yıl:8, 181-182

¹⁵ Kamuran Birand, *İlk Çağ Felsefe Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001) 60.

¹⁶ Saniye Vatandaş, "Felsefenin Kadim Bir Konusu Olarak Ahlâk ve Ahlaki Eylemin Amacı Olarak "Mutluluk", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: IV, Sayı: XII, 2017, s.4

başka bir deyişle fazilete taalluk eden bilgisizlik ise iyiliği ve kötülüğü birbirinden ayırt edememektir. Bundan dolayı Platon'a göre mutluluğu yakalayabilmek için her şeyden önce erdemin yani faziletin mana ve mefhumu bilmek gerektiği üzerinde durmaktadır.

2.2.Mutluluk

Platon görüşünde insanın ulaşması gereken Nirvana'sı mutluluktur. Kendi akranları gibi mutçu/eudaimonistir.¹⁷ O iyiye ve erdeme anlamlar yükleyerek mutluluk anlayışını oluşturmuştur. Nitekim mutluluk maddi olan âlemden öte duygularla algılanan ve zihinle kavranılan idealara yakın olan bir duygudur. İnsanın bedeni dünyevi arzuların odağı olmasından dolayı bütün kötülüklerin nedeni olarak görülürken, ruh ise duygulardan öte bir yapıya sahip olup ait olduğu yere dönmeye çalışır.¹⁸

Platon'a göre geçici zevkler her zaman insanın ruhu için tehlike arz etmektedir. Ayrıca insanı yoldan çıkaran büyük acılar değil hudutlarını aşan zevkler de bu taşkınlığa neden olmaktadır. Bedensel zevklerin peşinden koşanlar hayatın aldatmasına dâhil olurlar. Fakat Platon yine de hazzın var olmasını gerektiğini söylemektedir. Ama onun istediği haz geçici değildir. Onun istediği haz bilgeliğin neticesinde elde edilmiş olan hazdır.¹⁹ Çünkü bilim ve bilgeliğin verdiği zevk diğer bütün zevklerden üstündür.

Platon mutluluğun bir diğer yolu olarak ölçülü olmayı ortaya koymaktadır. Çünkü insanın güzel bir yaşam sürdürebilmesinin en önemli düsturu ölçülü olmaktır. İnsan ölçü bilimi sayesinde zevk ve acı olanı ölçebilecek ve mutluluğa ulaşabilecektir.²⁰

¹⁷ B. Akarsu, *Mutluluk Ahlâkı* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998) 103.

¹⁸ F. Thilly, *Felsefenin Öyküsü, 1. Cilt, Yunan ve Orta Çağ Felsefesi* (Çev. İbrahim Şener İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2000) 184.

¹⁹ Akarsu, *Mutluluk Ahlâkı*, 105.

²⁰ Platon, *Diyaloglar 2, 170.*

2.3. Platon'un Ahlak Anlayışına Genel Bir Bakış

Platon da sosyal hayatta herkesin kabul ettiği evrensel ahlak kurallarının varlığını kabul etmiştir. Ona göre her ne kadar değişim olsa da gerçek olan hakikatte her yerde aynıdır, değişmezdir.²¹ İnsanın gerçeği keşfetmesi ise ahlakı sayesinde gerçekleşmektedir. Bu süreç hem varlık hem de bilgi alanındaki görüşleriyle birlikte götürmektedir. Hedefe ulaşmada bilgi en önemli etkidir. Yine Platona göre insanın mutlu olması da devletin vazifeleri arasında yer alır. Bundan dolayı insan iyinin doğasının peşinden koşacak ve iyi bir yaşama ulaşabilmesi için atması gereken adımları öğrenecektir.²² Platon'a göre varlık alanının dünyası maddesel olan dünyadan üstündür. Bunun yanında gerçek bilgiye duyular değil akıl yoluyla varılmasının mümkündür.

3. Farabi'nin Ahlak Anlayışı

Farabi'ye göre ahlaki meseleleri ve sorunları barındıran *Töre bilimi (el-İlmü'l-Medeni)*, "*Mutluluğu, eylemlerin çeşitlerini, istekli eylemleri, yeti ve alışkanlıkları, bunların biçimlendirdiği iyi ya da kötü eylemleri, eylemlerin yapılış amaçlarını, onların nasıl bulunmaları gerektiğini araştıran, kendileriyle gerçek mutluluğa ulaşılan iyilikleri, iyi eylemleri ve erdemleri, bunların dışında kalanların kötülükler ve erdemsizlikler olduğunu açıklayan bir bilimdir.*"²³ O, aynı zamanda, insanın amacı için iyinin ve kötünün ne olduğunu ve Tanrı'yı araştırmayı insana öğretir²⁴.

²¹ Platon, *Minos* (çev. Hamdi Varoğlu, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2001) 15-16.

²² F. Thilly, *Felsefenin Öyküsü, 1. Cilt, Yunan ve Orta Çağ Felsefesi*, (çev. İbrahim Şener, İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2000) 134.

²³ Farabi, *Kitabu'l-Mille* (Beyrut: Muhsin Mehdi, Daru'l-Meşrik, 1991) 52.

²⁴ Ervin I. J Rosenthal, "*Farabi'nin Felsefesinde Siyasetin Yeri*" Çev. Bayram Ali Çetinkaya, *İslami Araştırmalar*, C: XVIII, S:2, 2005, s. 171.

3.1. Farabî'ye Göre Ahlak Felsefesindeki Temel Kavramlar

3.1.1. Erdem

Fârâbî'nin Ahlâk felsefesinin temeli iyilik ve mutluluktur. Fârâbî'ye göre mutluluk, insanın dünyaya gelişinin amacıdır. Bu durumda insanın davranışlarındaki temel amaç da iyilik olması gerekir. Fârâbî'ye göre insanı gerçek mutluluğa ulaştıracak şey ise Ruhun maddeye ihtiyaç duymayacak şekilde olgunlaşması ile mümkündür. İnsan akıl yolu ile iyi ve kötüyü seçer, bu durumda, mutluluğa engel olan şey kötü davranışlar, mutluluğa götürenler ise iyi davranışlar olarak ifade edilebilir.²⁵

Fârâbî'ye göre erdemler insanın, onlarla iyi ve güzel davranışlar sergilediği; erdemsizlikler ise insanın kötü ve çirkin fiillerini niteleyen nefsi durumları kapsamaktadır.²⁶ Bununla birlikte insanın hiçbir erdemi veya erdemsizliği doğuştan gelmez; yani insanın, nasıl doğuştan bir dokumacı veya kâtip olarak dünyaya gelmesi mümkün değilse, aynı şekilde erdemli veya erdemsiz olarak dünyaya gelmesi de mümkün değildir. Yani sonradan kazanılmaktadır.²⁷ Nitekim böyle olsaydı, yani insan doğuştan sadece belli fiillere yetenekli olarak yaratılsaydı, bu belli fiillerin dışında davranamaz ve bu fiillerin zıttını gerçekleştirmeye güç yetiremezdi.²⁸ Başka bir deyişle, "ister iyi, ister kötü olsun bütün ahlâki nitelikler sonradan kazanılmıştır. Eğer insanın mevcut bir ahlâki yoksa onun kendisi için herhangi bir ahlâki meydana getirmesi mümkündür. Eğer insan kendisinde iyi veya kötü bir ahlâk bulursa, insanın kendi iradesiyle, onu, o ahlâkın zıttına çevirmesi de müm-

²⁵ Erdoğan-Demirpolat, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, 120.

²⁶ Farabi, *Fusûlü'l-Medenî* (Çev. Mehmet Aydın-M.Rami Ayas, Kültür ve Tur. Bakanlığı, 1980) 46.

²⁷ Farabi, *Fusûlü'l-Medenî*, 53.

²⁸ Farabi, *Fusûlü'l-Medenî*, 58.

kündür”²⁹. Ancak şu var ki insana, tıpkı yazma sanatı veya başka bir sanatla ilgili bir fiili gerçekleştirmesi başka herhangi bir fiili gerçekleştirmekten daha kolay gelebileceği gibi, erdemli veya erdemsiz bir fiili gerçekleştirmesi de başka herhangi bir fiili yapmaktan daha kolay gelmesi mümkündür. Bu, insanın bazı sanatlara veya erdemlere olan doğal eğilimini gösterir; yoksa söz gelimi dokumacılığa karşı doğuştan gelen doğal eğilimden dokumacılık olarak bahsedilemeyeceği gibi, erdemlerle ilgili doğal eğilimlerden de erdem olarak bahsedilmesi mümkün değildir³⁰. Başka bir deyişle, insan doğuştan kimi yetilere sahip olsa bile, bu yetilerde iradenin bir payı olmadığı için onlar erdem veya kusur sayılmaz.³¹

Fârâbî’ye göre ahlâkı dengede tutmanın yolu öncelikle dengedeki erdemın mahiyetini bilmek ve sonra da sahip olduğumuz ahlâk üzerine düşünmektir. Böylece filozofa göre eğer ahlâkımız bir aşırılık veya eksiklik ahlâkı ise onu alışkanlıklar yoluyla dengeli bir erdem haline getirmek durumundayız. Diğer taraftan, bir fiilin dengeli bir erdem olup olmadığını ya da dengeli bir biçimde gerçekleşip gerçekleşmediğini bilmenin yolu ise o fiilin kolay olup olmaması üzerinden tespit edilir. Bir fiil, aşırılık ve eksikliği gerçekleştirmeye eşit uzaklıkta meydana geliyorsa, yani aşırılık ve eksikliği gerçekleştirmek eşit derecede kolay ise dengeli bir erdem ortaya konmuş demektir³². Bununla birlikte dengeli erdem, bazen ona benzeyen fiillerle karıştırılabilir. Örneğin hiddetle cesaret, israfla cömertlik, soytarılıkla nüktedanlık, dalkavuklukla dostluk, bayağılıkla alçak gönüllülük dengeli gibi görünen erdemler olarak

²⁹ Farabi, *Kitabü't-Tenbih 'Alâ Sebili's-Seade* (Lübnan: 1996) 166.

³⁰ Farabi, *Fusûlü'l-Medenî*, 53-54

³¹ Çağrıncı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul: DEM Yayınları, 2012) 184.

³² Farabi, *Kitabü't-Tenbih 'Alâ Sebili's-Seade*, 172-173.

algılanabilir. Dolayısıyla böylesi fiiller dikkatli bir ayırım gerektirir.³³

3.1.2.Mutluluk

Fârâbî'ye göre mutluluk" mutlak biçimde iyilik demektir. Mutluluk, öyle bir amaçtır ki, bu amaca erdemli eylemlerle ulaşılır, zıddı ise bedbahtlıktır (eş-şekave). Yine Fârâbî'ye göre mutluluktan öte elde edilebilecek bir iyilik yoktur. Mutluluk istenen iyi eylemlerle elde edilir. Fârâbî'nin mutlulukla ilgili en geniş tanımı ise şöyledir; "insan ruhunun, varlığında maddeye muhtaç olmayacak şekilde varlıkta bir tür yetkinliğe dönüşmesidir." Bu durumda mutluluk tamamen akli bir yetkinlik demektir. Mutluluğun anlamı Fârâbî'de ahlâklılık ile iç içe bir anlam taşır.³⁴

Mutluluk, Fârâbî'nin ahlâk felsefesinin temel kavramlarından biridir. Onun ahlâk felsefesinin tüm diğer kavramları, nihai mutluluk amacına oranla araçsal değer taşır. Dahası, Fârâbî'ye göre felsefenin var oluş amacı budur. Nitekim o, felsefe için şöyle der: "Biz mutluluğa ancak, iyi şeyler bizim olunca ulaştığımız ve iyi şeyler de, ancak, felsefe sanatıyla bizim olduğuna göre, o halde, felsefenin, zorunlu olarak, kendisiyle mutluluğa erişilen şey olması gerekir"³⁵. Fârâbî, felsefeyi mutlulukla örtüştürdüğü gibi, onun alt disiplinlerini de aynı noktadan ele alır: Söz gelimi ona göre mantık, mutluluğa nasıl ulaşılacağı hususunda doğru ve yanlış bulmamıza yardımcı olan ilk aşama ilmidir³⁶. İnsan pratiğinin ilmi olan siyaset ve Fârâbî'nin, onun bir bölümü olarak düşündüğü ahlâk ise gerçek mutluluğu ve mutluluk zannedilen şeyleri, toplumsal ve bireysel düzeyde ele

³³ Farabi, *Kitabü't-Tenbih 'Alâ Sebili's-Seade*, 174.

³⁴ M. Kasım Özgen, *Farabi'de Mutluluk ve Ahlâk İlişkisi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997) 59, 60

³⁵ Farabi, *Kitabü't-Tenbih 'Alâ Sebili's-Seade*, 184.

³⁶ Farabi, *Kitabü't-Tenbih 'Alâ Sebili's-Seade*, 187.

alan ilimlerden ibarettir³⁷. Başka bir deyişle, Fârâbî felsefesinin merkezinde mutluluk kavramı vardır. Ancak şu var ki kastedilen mutluluk, alışık olduğumuz bir yaşam *fenomeni* değildir. O, her şeyden önce, Tanrısal kavramları barındıran ve sonuçta Tanrı'da tamamlanacak olan bir mutluluğu kastetmektedir. Dolayısıyla Fârâbî onu, tüm alelade mutluluk türlerinden ayrı bir anlamda, "es-sa'adetü'l kusva"³⁸ olarak nitelemiştir ki nihai amaç olabilecek mutluluk sadece budur. Kısacası, Farabi'ye göre, Tanrı'yı bilmekle insan ulaşabileceği en yüksek mutluluğa kavuşur.³⁹

Diğer taraftan, Fârâbî felsefesinde mutluluk, daha önce de belirtildiği gibi, akli kavrama edimiyle birlikte vardır. Fârâbî'nin varlık düzenine göre akli kavrama edimine sahip olan tüm varlıklar, yetkinlikleri oranında, mutluluktan faydalanırlar. Bu durumda en yetkin varlık olarak, en mükemmel akli kavrama edimi Tanrı'da olduğuna göre, en üstün mutluluğa da Tanrı sahiptir.

Fârâbî felsefesinde yüce mutluluğa ulaşmanın temel şartı, hiç kuşkusuz, akli kavrama edimine sahip olmaktan geçtiğini ifade etmiştik. Yani insan yüce mutluluğa ancak akıl yoluyla erişebilir. Bu durumda insan için, ilk aklıları vermek suretiyle varlığın bilgisine vakıf olma sürecini başlatan Faal Akıl, aynı zamanda gerçek mutluluğa giden yolu da açmıştır. Böylece insanın mutluluğun mahiyetini anlaması ve onun bilincine varması, aklının teorik ve pratik kuvvetlerini kullanarak onu kavramaya çalışmasıyla mümkündür.⁴⁰ Nitekim insan, aklının teorik gücü ile gerçek mutluluğun ne olduğunu bilir, pratik gücü ile de ona nasıl ulaşacağını hesaplar. Fârâbî'ye göre "insanın düşüneceği ve bilincinde olacağı

³⁷ Farabi, *Kitabü't-Tenbih 'Alâ Sebili's-Seade*, 183.

³⁸ Farabi, *Fusûlü'l-Medenî*, 67.

³⁹ Martin A. Bertman, "Fârâbî ve Orta Çağ İslam Felsefesinde Mutluluk Kavramı", (Çev. F. Toktaş), *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji*, Sayı.5, 2002, s. 221-224.

⁴⁰ Farabi, *Siyâsetü'l-Medeniyye*, 79-80.

mutluluk, başka bir güçle değil, ancak nazari düşünme gücüyle bilinir. İnsan mutluluğu, Faal Akıl tarafından kendisine verilmiş olan ilkeleri ve ilk bilgileri kullanmakla bilir. O, mutluluğu bilir, arzu gücüyle onu ister, ameli güçle onu elde etmek için gerekeni yapmayı düşünür ve arzu gücünün araçlarını kullanarak, düşünme gücü tarafından ortaya çıkarılmış fiilleri gerçekleştirir"⁴¹

3.1.3. İyilik ve Kötülük

Fârâbî'ye göre mutluluk mutlak iyilik demektir. Mutluluk, kişinin daima başka bir varlık için değil de salt olarak kendisi için irade ettiği ve tercih ettiği şeylerdir. Hâlbuki arzu edilen her varlık, ancak mutluluğa varmada ki fayda için istenir. Mutluluğa ulaşmada engel olan her şey kötüdür.⁴² Fârâbî'ye göre, özünde iyi olan tek nesne mutluluktur. Bütün iyilikler mutluluğa götürdükleri kadar iyidirler. Özdeki iyilik mutluluğa götürdüğü sürece yarar sağlar. Mutluluk sadece özünden dolayı tercih edildiği için iyi varlıkların en fazla seçilene, en üstünü ve en mükemmelidir. Mutluluk olan iyiliği kazandığımızda, onun haricinde herhangi bir şeye ihtiyaç duyulmamalıdır. Bu durumdaki her varlık kendi kendine yeterli olmaya en uygun olan varlıktır. Bu durumda mutluluk, salt iyidir. Mutlak iyi, sadece kendisi için arzu edilen, başka bir nesne için arzu edilmeyen, hiçbir şeye araç olmayan iyidir. Ayrıca salt iyiye götüren araçlar vardır. Bunlar insanı mutlak iyiye ulaştırmada yarar/fayda sağladıkları için iyidirler. Bunlar özü itibariyle amaç değildir.

Mutlak iyiye ulaştıran iyiler arasında doğal iyi de vardır. Doğal iyi, gök cisimlerinin hareketleri sonucu meydana gelir. Fârâbî, kötülüğü de iyilik gibi iradi ve doğal olmak üzere ikiye ayırmakta ve

⁴¹ Farabi, *Siyâsetü'l-Medeniyye*, 79.

⁴² Farabi, *Siyâsetü'l-Medeniyye*, 79.

doğal olarak var olan kötülüğün gök cisimlerince verildiğini, iradi kötülük ve iyiliğin kaynağının ise insan olduğunu belirtmektedir⁴³. Fârâbî'ye göre "Ne hayal gücü ne de duyum gücü mutluluğun bilincine varır. Ne de düşünme gücü her koşul altında onu kavrar. Düşünme gücü mutluluğun bilincine, ancak onu kavramaya çalıştığı zaman varır. Şimdi haz, yarar, onur ve benzerleri gibi, yaşamın amacı olması gerektiğini insanın hayal edebileceği birçok nesne vardır. İnsan kuramsal düşünme gücünün yetkinleşmesinde gevşeklik gösterir, mutluluğun bilincine varıp ona doğru yönelmez, yarar, haz, egemenlik, onur gibi gerçek mutluluğun dışındaki bir nesneyi yaşamında amaç edinir, onu istek gücüyle ister, ona ulaşmasını sağlayacak nesnelere bulmak için işlemsel düşünme gücünü kullanır ve bulduğu nesnelere isteme gücüyle yapar, bu konuda kendisine hayal ve duyum güçleri yardımcı olursa, ondan ortaya çıkan her nesne tam anlamıyla kötü olur. Aynı biçimde, insan, mutluluğu kavrayıp bildiği halde onu amaç edinmez, onu istemez ya da yeterince istemez, yaşamında mutluluktan başka bir nesneyi amaç edinir ve bu amaca ulaşmak için tüm güçlerini kullanırsa, ondan ortaya çıkacak her nesne gene tümüyle kötü olur."⁴⁴

4.Farabi'nin Ahlak Anlayışına Genel Bir Bakış

Fârâbî felsefesinde "ahlâk ve siyaset" birbiriyle doğrudan birbirleriyle ilişkilidir. Öyle ki Fârâbî'ye göre siyaset felsefesi iki kısımdır ve onun ilk kısmı, iyiyi araştıran ahlâk, ikinci kısmı ise İyi'yi toplumsal yaşamda gerçekleştirmeye çalışan siyaset ilmidir. Başka bir deyişle, siyaset ilmi; bir bütün olarak insanı nihai mutluluğa ulaştıracak olan fiilleri ve bu fiillerin gerçekleşebileceği toplumu araştırır ve bu çerçevede, erdemli ve erdemsiz fiilleri belirleyerek hem erdemli hem de cahil toplumların tanımını verir ve aynı zamanda nihai mutluluğa ulaşmayı sağlayacak olan iyi fiillerin er-

⁴³ Farabi, *Siyâsetü'l-Medeniyye*, 80.

⁴⁴ Farabi, *Siyâsetü'l-Medeniyye*, 80-81.

demli bir başkanlık aracılığı ile gerçekleşeceğini bildiren bir ilimdir. En nihayetinde, özetlenirse, Fârâbî'ye göre insan nihai mutluluğa ancak erdemli bir başkan önderliğindeki erdemli toplumda ulaşabilir.⁴⁵

Fârâbî'ye göre insanın varlığını sürdürebilmesi ve nihai mutluluğa erişebilmesi için birçok şeye ihtiyacı vardır ve bunların hepsini tek başına karşılaması da ihtimal dahilinde değildir. Dolayısıyla insanın yaşamını sürdürebilmesi ve nihai mutluluğa ulaşabilmesi için toplumda yaşaması, bir bakıma, mecburiyettir. Diğer taraftan, bu çıkarım, her toplumda, mutluluğa ulaşılabilceği anlamına gelmemelidir. Nitekim öyle ki gerçek mutluluğa ancak nihai mutluluk amacı etrafında toplanmış erdemli bir şehirde ulaşılabilir, yoksa cahili amaçlarla kurulmuş şehirlerde nihai mutluluğa ulaşmak mümkün değildir. Fârâbî'ye göre erdemli bir şehir, sağlıklı bir bedene benzer; yani onun tüm kısımları uyum ve iş birliği içinde çalışır ve böylece o, kuruluş amacı olan gerçek mutluluğa hizmet etmek için çalışır. Bu şehirdeki tüm sınıflar ve tüm meslekler, erdem etrafında toplanmış olmaktan doğan iradi bir sevgiyle birbirine bağlıdır. Bununla birlikte söz konusu sevgi bağını oluşturmak, yani gerçek mutluluğun zeminini kurmak, bazı ortak şeylerin şehir halkı tarafından bilinmesiyle mümkün olur: Söz gelimi şehir halkı, Tanrı'yı; On Akıl'ı; Göksel Cisimleri; doğal varlıkları; insanın var oluşunu; İlk Başkan'ı; erdemli şehri ve onun karşıtlarını bilmek durumundadır.⁴⁶

Bununla birlikte Fârâbî'ye göre tüm bunların öğrenilebilmesi ve böylece erdemli bir yaşamın kurulabilmesi ancak erdemli bir yö-

⁴⁵ Nejedet Durak, *Aristoteles ve Farabi'de Etik*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2009) 285.

⁴⁶ Zeki Aktaş, *Farabi ve John Locke'un Ahlak Felsefelerinin Karşılaştırılması* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018) 155

netimle, yani erdemli başkanın kılavuzluğu ile meydana gelebilir. Dolayısıyla onun sıradan biri olması beklenemez; nitekim o, Faal Akıl'la ittisal edebilmeyi başarmış, yani vahye nail olmuş, en yüksek yetkinlik seviyesine ulaşmış kişi demektir. O, artık bilim ve marifeti tam anlamıyla kazanmış; bilfiil akıl ve akli olmuş; hükmü üzerinde hüküm olmayan; nihai mutluluğun kazanılabileceği her türlü fiili bilen ve insanları ona yöneltebilecek yeterlilikte olan kişidir. Başka bir deyişle, erdemli başkan, her yönüyle mükemmel olması gereken kişi olmalıdır; öyle ki o, teorik ve pratik hikmeti bilen; nefesine düşkün olmayan; yetkin bir ahlâkı olan ve görevlerini engelleyecek bedensel kusuru bulunmayan bir kişi olmalıdır. İşte, tüm bu niteliklere sahip olan kişi erdemli başkandır ve onun başkanlığının varlık amacı da her türlü tedbiri düşünerek halkını nihai mutluluğa ulaştırmak olmalıdır.⁴⁷

Tüm bunlardan anlaşılıyor ki Fârâbî'nin ahlâk-siyaset ilişkisine dair temel motivasyonu insanın nihai mutluluğunu tesis etmektir ve böylece ahlâk ve siyaset de bu motivasyonla bireyi ve toplumu nihai mutluluğa hazırlamak için birlikte iş gören ve birbirini tamamlayan araçlardır. Nitekim, filozofun, toplumları ve başkanlarını mutluluk temelinde sınıflanması, bu iş birliğinin en açık göstergesidir.

5. Bireysel ve Toplumsal Ahlak Kavramları Üzerine Platon ve Farabi Karşılaştırılması

Platon ve Farâbî, ahlaksal açıdan temelde insanın amacının mutluluk olduğunu savunur. Bunu savunurken de bilgiyi temel referans olarak ele alırlar. Her iki filozof ta erdem, iyi, kötü üzerine aynı dönemlerde benzer ve önemli görüşlere sahip olmuşlardır

⁴⁷ Aktaş, "Farabi ve John Locke'un Ahlak Felsefelerinin Karşılaştırılması", 155-156.

ve özellikle ahlak konusunda fikirleri son derece benzerlik göstermektedir.

Farâbî'ye göre ahlâkın temel amacı, Platon'da mutluluğa erişme yolunu öğrenmektir. "Mutluluğa İnananlara Yol Gösteren" adlı tezi de mutluluğun insan arzularının nihai amacı olduğunu ifaden etmektedir. İnsanın arzuladığı her şey iyi derecede mükemmeldir. Mutluluk, azami bir faydaya sahiptir; insanın bu mutluluğa tam olarak ulaşması onun bu mutluluğu istemesine doğru orantılıdır.

Platon'un ahlak tanımı ele alındığında onun nasıl biri olduğunu en iyi anlatan kişi Fârâbî olmuştur. "Platon, nefis terbiyesini, yapılması gereken şeylerin başında sayar, ona göre gerçek filozofun ruhu, zevklerden, ihtiraslardan, üzüntü ve korkulardan kendini uzak tutar, bu dünyada, hakikat ve faziletin üstünde bir şey görmez, ona göre bu dünya hapisneden başka bir şey değildir ve bu dünyada hakikat dışına çıkmadan ölmek gerektiğini düşünür ve böylelikle ölümsüz olan ruhumuz sonsuz hayat süreceği öbür dünyayı ancak bu dünyadaki yaşantısıyla kazanabilir. Kısacası insan, bu dünyada akla ve hikmete uygun yaşamalı, para, şeref ve şöhretin çıkmazına düşmemelidir⁴⁸". Platon bu şekilde bu davranışta bulunan insanı tahayyül ederken, bir tek dünya yerine iki dünyalı bir alegori oluşturmuştur. Platon bu tahayyül vasıtası ile doğru addettiği şeyleri toplum ile paylaşarak idealindeki toplumun temellerini atmaya amaçlamıştır. Onun bu çabasını kavramak için, ahlâklı bir toplumun inşa edilmesi ile ilgili yapmış olduğu açıklamalara bakmak isabetli bir karar olacaktır.

Her iki filozofun da erdeme yüklenmiş oldukları genel manaların birbiriyle uyumlu olduğunu ifade edebiliriz. Her iki düşünür de de akıl, erdemli davranışların ortaya çıkarılmasında en önemli argümandır. Aynı şekilde Platon'da ölçülülük, Farabi'de 'mutedil

⁴⁸ Ahmet Cevzci, İdealar *Kuramı* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 2009) 14.

olma' erdemli davranışın önemli bir prensibi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Ahlak kavramının ve ahlak anlayışının anlatımında antik Yunan ve Türk İslan felsefelerinin en önemli filozofları olan Platon ve Farabi'nin oldukça önemli rolleri olmuştur. Her iki filozof ta ahlakı oluşturan temel kavramları iyi, erdem ve mutluluk arasındaki ilişkiyle anlatmaktadır.

Platon, erdemi tanımlarken bireyin ruhunun üç parçalı olduğunu savunur. Kendisinin Genlik Diyalogları'nda erdemi bilgiye bağlamaktadır. Daha sonraki dönemlerinde ise erdemi yeniden gözden geçirerek aralarındaki sınırların belirlenmesi gerektiğine karar vermiştir. Bunu yaparken erdemin hem akıl hem de bilgiyle ilgili olduğu görüşünü savunmuş ve mutluluğa ancak bu şekilde ulaşılabileceğini anlatmıştır. Platon'un gerçek hayatı görüp anlaması O'nun ideal devleti tanımlamasında büyük rol oynamıştır. Platon'a göre pek çok insan para kazanmak ve maddiyatın verdiği hazzı tatmak istemektedir. Bu isteklere karşı koyabilenler ise çok az sayıdadır ve onların içlerindeki erdem duygusu ağır basmaktadır. Bu az sayıdaki insan nesneleri düşünce ile kavramış, eylemleri akılla gerçekleştirmiş ve felsefi bir hayata yönelmiştir. Ruhun üç parçadan oluştuğu düşünülürse Platon'a göre insanlar da üç kategoriye ayrılmaktadır: zenginliği sevenler, erdemi sevenler ve bilgiyi sevenler. İnsanların zenginlik, erdem ya da bilgelik değerlerine ulaşmayı isteme ölçüleri göz önüne alındığında ortaya üç farklı insan tipi çıkmaktadır. Bu farklı insanlar da tam anlamlarını ancak toplum ya da devlet içinde kazanacaklardır. Platon'a göre devletin doğal kökü ya da devletin kurulmasının doğal nedeni, hiçbir insanın kendi kendine yetmemesidir. İnsanlar kendi gereksinimlerini

gidermek için başkalarının yardımına gereksinim duymaktadırlar. Bu yüzden devlet her zaman insanların ortaklaşa yaşamlarını, mutluluğa ulaşacakları şekilde düzenlemekle görevlidir. Bu durum ise ancak toplum hayatında ahlak ilkeleri izlenirse gerçekleşebilir.

Fârâbî ise ahlâk felsefesinde en çok mutluluğa önem vermektedir. Kendisinin ahlak felsefesinin temeli mutluluk üzerinedir. Fârâbî'ye göre mutluluk, insanın farklı şeyler elde etmesi için değil yalnızca kendisi için istemiş olduğu iyiliktir. Çünkü insan, mutluluktan öte ulaşabileceği daha büyük bir şeye sahip değildir. Fârâbî, insanların davranış ve çabalarının en son amacının mutluluk olduğunu savunmaktadır. Fakat Fârâbî'nin anlattığı mutluluk, kişinin sadece duygusal ya da biyolojik isteklerini karşılamakla ya da basit bir hayat sürerken elde edeceği maddi ya da fiziki rahatlama veya memnuniyet hali ile tanımlanamaz. Söz konusu mutluluk ancak kişinin aklının ve akına uygun şekilde yaşamasının vereceği bilgi ya da beceri ile kazanılabilir ve bu ruhi bir yetkinliktir. Bu durum ancak aklın etkin olması ile gerçekleşebilir. Fârâbî, mutluluğun ancak ahlâk ile iç içe olması sonucunda bir anlam taşıyacağını söylemektedir. O'na göre mutluluğun anlamı; basit bir hazza dayalı bir mana değildir. Fârâbî'nin amacı mutlu birey, halkı mutlu şehir, mensupları mutlu millet, milletleri mutlu olan bir dünyadır.

Kaynakça

Ahmet Cevizci, İdealar Kuramı (2.Baskı), Gündoğan Yayınları, Ankara 2009.

Ahmet Cevizci, "Erdem maddesi", Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.

Ali AKDOĞAN, "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam", EKEV Akademi Dergisi, Sayı: 18.

Aziz Çalışlar, Felsefe Sözlüğü, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991.

Coşkun Can Aktan, "Ahlâk ve Ahlâk Felsefesine Giriş", Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, Cilt I, Sayı 1.

Mustafa ÇAĞIRICI, İslam Düşüncesinde Ahlâk, DEM Yayınları, 4.Basım, İstanbul 2012.

Diñçer Öztürk, Tanzimat Edebiyatı'nda Kavram ve Tanım Tartışmaları, (Doktora Tezi Erzurum, 2019).

Ervin I. J Rosenthal, "Farabî'nin Felsefesinde Siyasetin Yeri", Çev. Bayram Ali Çetinkaya, İslami Araştırmalar, C: XVIII, S: 2, 2005.

F. Thilly, Felsefenin Öyküsü, 1. Cilt, Yunan ve Orta Çağ Felsefesi, (Çev. İbrahim Şener), İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2000.

F. Thilly, Felsefenin Öyküsü, 1. Cilt, Yunan ve Orta Çağ Felsefesi, çev. İbrahim Şener, İzdüşüm Yayınları, İstanbul 2000.

Farabi, Fusulu'l-Medeni, Çev. Mehmet Aydın-M.Rami Ayas, Kültür ve Tur. Bakanlığı, 1980.

Farabî, Fusülü'l-Medeni, çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987.

Farabi, Kitabu'l-Mille, Neşir: Muhsin Mehdi, Daru'l-Meşrik, Beyrut 1991.

Farabi, Kitabü't-Tenbih 'Alâ Sebili's-Seade, Thk. Cafer Ali Yasin, Lübnan, 1996.

İsmail Erdoğan, Enver Demirpolat, İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2019.

İsmail Fenni Ertuğrul, Lugatçe-i Felsefe, Çizgi Kitabevi, Konya 2015.

Kamuran Birand, İlk Çağ Felsefe Tarihi, A. Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 2001.

M. Kasım Özgen, Farabî'de Mutluluk ve Ahlâk İlişkisi, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

Martin A. Bertman, "Fârâbî ve Orta Çağ İslam Felsefesinde Mutluluk Kavramı", (Çev. F. Toktaş)

Bireysel ve Toplumsal Ahlak Anlayışı (Platon ve Farabi Karşılaştırılması)

Nejdet Durak, Aristoteles ve Farabi'de Etik, Fakülte Kitabevi, Isparta 2009.

Osman Elmalı, Bertrand Russell'da Ahlâk Felsefesi, Ataç Yayınları, İstanbul 2005.

Osman Pazarlı, İslam'da Ahlâk, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

Platon, Devlet, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

Platon, Menon, (Çev. Adnan Cemgil), Remzi Yayınları, İstanbul 1989.

Platon, Minos, çev. Hamdi Varoğlu, (1.Baskı), Sosyal Yayınlar, İstanbul 2001.

Şükrü Haluk Akalın, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2009.

Zeki Aktaş, "Farabi ve John Locke'un Ahlak Felsefelerinin Karşılaştırılması", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2018.